

J. Laidoneri komisjoni raportite kriitikast ja retseptsioonist seoses kindrali tegevusega Iraagis

II

Tanno Tilgar

Laidoneri Iraagi tegevuse mõnest tahust

Mis piirikülased ja millal Laidoner külastas? Põhiraportist teame, et Laidoneri ja tema abiliste käik Zakhosse ja Brüsseli liinist vahetult lõunas asuvasse piiriküladesse vältas 6. kuni 13. oktoobrini 1925. Külastatud piiriküladest nimetab kindral Nuzuri.¹³⁴ Iraagi ülemkomissari sekretariaadi luureraporti kohaselt saabus kindral Laidoner koos teiste komisjoniliikmetega 6. novembril Zakhosse, väisas 7. novembril Bersivid, kust liikus järgneval päeval Chalkisse. 9. novembril kavatses ta külastada Challaki, kahel järgmisel päeval aga Nuzuri, Geramuse ja Khaburi jõe ühinemiskohta (Türgi-Iraagi piiri).¹³⁵ Administratiivinspektor Jardine raporteerib, et kl 10.30 jõudsid nad Laidoneriga Chalkist Nuzuri külla. Ühelt Nuzuri-lähedaselt mäelt vaatlesid nad Khaburi ja Geramuse jõe ristumiskohta. Mäelt pöördusid nad tagasi mööda [Khaburi jõe] paremat kallast, Rusi kaudu, ja ööbisid Beguas. Järgmisel päeval kell kolm jõudsid nad tagasi Zakhosse, kus leidsid ülejäänud komisjoni eest põgenikke intervjuerimast. Kolmapäeval ronisid tema ja Laidoner Chia Kera mäeahelikule, kus Laidonerile sai selgeks, et Sinat ja Dershish kuuluvad Iraagile. Mosulisse pöör-

dus komisjon tagasi „eile”.¹³⁶ Administratiivinspektor lähetas oma ettekande 14. novembril 1925, laupäeval, järelikult oli „eile” 13., „kolmapäev” aga 11. novembril. Arvestades, et Chelkit väisati 8. novembril, pidi Nuzduri, Rusisse ja ööbimispaika Beguasse saabutama 9., jälle Zakhosse aga 10. novembril. Türgi-Iraagi piiri demarkeerinud komisjoni 1927. aastast pärineval töökaardil on Chelki lihtsalt Challeki teisane nimekuju, Rusi aga asub Geramuse ja Khaburi jõe kokkuvoolukoha naabruses.¹³⁷ Järelikult ei saanudki kindral, nagu ta Iraagi luureraporti andmeil plaanis, Chelkist Challeki edasi minna: need olid üks ja seesama koht. Rusi puhul on lugu keerulisem. Jardine'i järgi läbisid nad selle koha tagasiteel. Tundub tõenäoline, et juhul, kui oleks mindud piirini, kajastunuks see ka ettekandes. Tekib küsimus, kas Nuzdurist lõunas paikneb teine Rusi. Kui võtame aluseks kaks tänapäeva kaarti, siis neil asub Nzdurist/Nazdurist lõuna pool, mõttelisel tagasiteel Beguasse/Baygūwahi, tõesti Ruse/Rūsi küla.¹³⁸ Piirikomisjoni kaardilt tänapäeva Rūsi küla ei leia.

Kokkuvõttes, kindral sõitis piiriküladesse 6. novembril 1925 Zakhost, viibis 7. novembril Bersivis, 8. Challekis, 9. Nuzduri, Ruis, Beguas ning naasis 10. novembril Zakhosse.

¹³⁴ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 4.

¹³⁵ Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 12.11.1925. PRO.FO371/10833-E7276/126/65, l. 147.

¹³⁶ Jardine Dobbsile 14.11.1925. PRO.FO371/10822-E7504/2/65, l. 217–218.

¹³⁷ Randel Piirikomisjoni Suurbritannia-Iraagi esindajate järeleandmistest selle Türgi esindajatele 24.06.1927, lisatud kaart. PRO.FO371/12257-E2748/84/65, l. 195.

¹³⁸ JHIC'i kaart Põhja-Iraagi Zakho piirkonna kohta. United Nations Joint Humanitarian Center, 2002 (http://www.ecoi.net/file_upload/1222_1190281154_353-a3-zakho-dhs04.pdf (13.12.2010)). World Navigator World Atlas. Prof. ed. Version 2,59. Stanford (Connecticut), 2004.

Järgmisel päeval tõusis ta Chia Kera mäeahelelikule, 13. novembril aga siirdus Mosulisse. Tõenäoliselt ei käinud ta mitte Türgi-Iraagi piiril asunud Rūsis, vaid Nuzdurist lõunas asetsevas Rūsis.

Kas Iraagi ülemkomissar Dobbs bluffis Laidonerile määratud kirjas, et too uuriks kristlaste deportatsiooni? Dobbs teatab, et Iraagi valitsus on määranud põgenike abiks 72 000 Rs (India ruupiat) – varsti saavat see summa kulutatud, valitsuse finantspositsioon ei lubavat samal otstarbel edasisi ootamatuid kulutusi. Põgenike ülalpidamine talvel täitvat ülemkomissari kõige tõsisema murega. Polevat kahtlust, et vajalik raha on võimalik koguda Euroopa kristlaste kogukondadelt. Kuna aga Türgi valitsus on kategooriliselt eitanud deportatsiooni toimumist ning teema olevat praegu *sub judice*, tundvat Briti valitsus, et niisugune üleskutse oleks tõlgendatav katsena mõjutada uurimise tulemust ette. Seetõttu loodab H. Dobbs, et Laidoner peab esimesel võimalusel kohaseks uurida asjaolusid, mille tõttu kristlased on kaotanud oma kodud ja elatusvahendid – siis olevat võimalik astuda enne talve tulekut samme vajaliku raha korjamiseks nende toetuseks.¹³⁹

Kahtlemata on ülaltoodud read survestavad: kristlastest põgenikele saab Euroopast abi küsida alles siis, kui kindral on kirjutanud seda võimaldava raportit; vastasel juhul jäävad kristlased hätta, sest Iraagi valitsus ei saa neid enam finantsiliselt toetada. Küsimus on selles, kas niisugune probleemiasetus peegeldas asjade tegelikku seisu. 1925. aasta septembris oli Iraagi siseministeerium assigneerinud Mosuli ametivõimudele Goyani põgenike toetuseks 12 000 Rs¹⁴⁰, 10. novembril lisa valitsus samaks otstarbeks kehtivasse eelarvesse 60 000 Rs.¹⁴¹ Seega sai Dobbs Laidonerile kirja kirjutamise aegu teada vaid viimase otsuse langetamise

kavatsusest, ülemkomissari vahendatud informatsioon osutus õigeks alles tagantjärele. Hinnangule, nagu ei suutnuks Iraagi valitsus enam põgenikke rahaliselt toetada, võib samuti leida põhjenduse. Iraagi majanduse seis oli 1925. aasta oktoobris tõepoolest väga pingeline. Parlamendi eelarvekomisjoni uue eelarve raportis, mis jagati saadikuile 6. oktoobril 1925, viidati pidevalt „kõige rangema kokkuhoiu vajadusele”, komisjoni kärpekirvest ei pääsenud isegi kuningakoda.¹⁴² Siiski ei teostunud kõige mustem stsenaarium, teatav raha eraldati ka edaspidi. 1926. aasta 8. veebruaril tunnistab Amery parlamendiküsitlusele, et Iraagi valitsus on eraldanud möödunud sügisel Türgi deportatsiooni eest põgenenud Goyani pagulastele juba 15 000 naela, pluss seemnevihi.¹⁴³ Arvestades, et 1925. aastal võrdus 1 dollar 2,76 ruupia ja 0,2071 Briti naelaga¹⁴⁴, on 15 000 naela 199 903 ruupiat. Alltoodust näeme, et vaja läks tunduvalt rohkem. Juba 23. oktoobril 1925 oli Amery Dobbsi teavitanud Assüürlaste ja Iraagi Kristlaste Komitee moodustamisest. Esmaspäeval (26. oktoobril) kavatsesid organisatsiooni liikmed saata pressile üleskutse raha kogumiseks, sihiga see teisipäeval avaldada.¹⁴⁵

29. oktoobril 1925 ilmuski The Times'is artikkel „Assüüria põgenikud Iraagis”, selles anti teada plaanist korjata assüürlastest, kaldealastest põgenikele talve üleelamise võimaldamiseks 100 000 naela.¹⁴⁶ Järelikult ülemkomissar teadis, et Suurbritannia kristlased asuvad lähitulevikus Iraagi usukaaslastele raha koguma, ent Laidonerile ta sellest ei kirjutanud. Nii jäi viimane Iraaki jõudnuna surve alla, justkui sõltunuks põgenikele Euroopast abi küsimine tema raportist. Omaette küsimus on, millal Laidonerile asjade tõelisest seisust teada anti. Igatahes põhiraporti tsiitaat „... praegu on nende inimeste olukord, hoolimata Iraagi valitsuse subsidiumidest

¹³⁹ Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Sekretariat R610/11/48921/25888.

¹⁴⁰ Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 17.09.1925. PRO.FO371/10833-E5958/126/65, l. 101.

¹⁴¹ Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 26.11.1925. PRO.FO371/10833-E7606/126/65, l. 151.

¹⁴² Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 15.10.1925. PRO.FO371/10833-E6914/126/65, l. 129.

¹⁴³ Amery vastus Day küsimusele 08.02.1926. PRO.FO371/11472-E931/530/65, l. 245.

¹⁴⁴ L. Officer. Exchange Rates Between the United States Dollar and Forty-one Currencies. MeasuringWorth, 2009. URL: <http://www.measuringworth.com/exchange/2011/> (07.03.2011).

¹⁴⁵ Amery Dobbsile 23.10.1925. PRO.FO371/10837-E6576/586/65, l. 233.

¹⁴⁶ PRO.FO371/10837-E6576/586/65, l. 234.

ja Inglismaa institutsioonide ning eraisikute finantsabist, ikka veel kahetsusväärne”¹⁴⁷ annab tunnistust, et hiljemalt 23. novembril 1925 komisjon teadis juba, et Suurbritannias kogutakse põgenikele raha.

Kas siis, kui J. Laidonerile poleks kristlaste deportatsiooni uurimiseks survet avaldatud, olnuks tema raport teistsuguse rõhuasetusega? Ilmselt mitte, kristlaste küüditamine kujunuks ka siis keskeks. Sellele osutab kindrali emotsionaalne liigutatus, mis johtus põgenike käsitlemisest. Mosuli administratiivinspektorile Jardine’ile näis, et Rahvasteliidu komisjon oli põgenenud deporteeritute lugudest väga mõjutatud. Laidoner ütles talle, et tema kolleegid on praegu isegi enam turkofoobsed kui ta ise ja inspektor.¹⁴⁸ Kirjas naisele täheldab Rahvasteliidu raportöör: „Kui sellest, mida põgenikud räägivad, on ka pool õige, siis võib öelda, et tänapäeva Türgis ei ole lood paremad, vaid pigem hullemad kui kommunistlikul Venemaal. Erinevuseks on see, et Venemaal käib sõda klasside vahel, siin aga konfessioonide vahel, kuid türklased löövad oma metsikustega vist venelased üle.”¹⁴⁹ Gertrude Bellile tunnistab ta 24. novembril 1925, et „üheski keeles ei ole sõnu väljendamaks türklaste eest põgenenute rasket olukorda.”¹⁵⁰

Kokkuvõttes esitas Iraagi ülemkomissar Dobbs oma raportis Rahvasteliidu raportöörile blufil põhineva seisukoha, mille kohaselt jäänuks põgenikud Euroopa kristlikelt kogukondadelt abi küsimist mittevõimaldava raporti korral Iraagi valitsuse toetuse lõppedes hätta. Tegelikult astusid Euroopa kristlased juba enne Laidoneri Bagdadi saabumist samme põgenike abistamiseks, ja Dobbs teadis seda.

Laidoneri ettekanne ei saanud abiküsimist kuidagi algatada, küll hoogustada. Tõenäoliselt oleks kristlaste deporteerimine raporti fookuses olnud ka ülemkomissaripoolse surveta.

Kas Laidoneri survestati Türgi-meelseid seisukohti väljendava Prantsuse Mosuli konsuli Puechi poolt? Puechiga puutus Laidoner Iraagis kokku kolmel korral. Komisjoni saabumisel Mosulisse väljendas prantslane vestluses selle liikmete ja sealse administratiivinspektoriga imestust, et komisjoni ei saada ükski türklane ning ei uurita muid küsimusi peale deporteerimise.¹⁵¹ 15. novembril 1925 diskuteerisid Laidoner, Jac, Ortega, Charrere, Gabriel *Efendi* konsuliga, minnes külastama Mosuli patriarhi. Prantsuse konsul esitas järgmised küsimused: miks kristlased olid lahkunud oma kodudest ja põgenenud Zakhosse?; kas Laidoneril on kindlaid tõendeid, et neid sundisid selleks türklased?; kas põgenikelt endilt pärinev info vastab tegelikkusele?; kas türklaste poolt anti mingeid kirjalikke korraldusi või olid [deportatsioonil] teised põhjused? Konsuli arvates võis kõik kergesti olla Zakho põgenike endi lavastatud, rahaga meelitamise tulemus, kristlased oleksid võinud jääda oma külastesse. Ka avaldas Puech vestluse lõpus kahtlust komisjoni Nuzuri külas käimise kohta, tema arvates võis küla, mida komisjon külastas, Nuzuri nime kanda vaid inglise keeles. Laidoneri selgituste järgi tuginesid nad põgenike kokkulangevaile tunnistustele – põgeneti näljasurema vältimiseks, keegi poleks põgenenud 4 *anna*¹⁵² pärast. Seda, kas deporteerimise käsu andsid Türgi kõrgemad ohvitserid, sõdurid või kohalikud võimud, ta ei teadvat, olevat vaid kindlaks

¹⁴⁷ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 6.

¹⁴⁸ Dobbs Ameryle 18.11.1925. PRO.FO371/10822-E7172/2/65, l. 182 A.

¹⁴⁹ J. Laidoneri kiri M. Laidonerile 15.11.1925. – I. Lään, T. Hiio. Ühtekuuluvuse teel, lk. 78.

¹⁵⁰ Gertrud Belli kiri isale 25.11.1925. Gertrude Bell Archive. Newcastle University Library. http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=858 (20.10.2010). Gertrude Bell (1868–1926), rändur, arheoloog, riigiametnik, asus 1916 orientaalsekretärina tööle Mesopotaamia ekspeditsioonikorpuse juhtiva poliitilise ohvitseri P. Coxi sekretariaati. Hiljem oli ta Iraagi ülemkomissaride orientaalsekretär. Bell mängis olulist rolli emiir Feisali valimisel Iraagi kuningaks 1921. aastal, samuti Bagdadi Rahvusemuuseumi asutamisel ja avamisel vastavalt 1923 ja 1926. W. Hogarth. Bell, Gertrude Margaret Lowthian. – Dictionary of National Biography 1922–30. Edited by J. Weaver. London, 1937, lk. 75.

¹⁵¹ Dobbs Ameryle 18.11.1925. PRO.FO371/10822-E7172/2/65, l. 182.

¹⁵² Iraagi põgenikelaagris viibinute päevaseks ülalpidamiseks kulutatud summa. League of Nations. Turco-Irak Frontier, lk. 2.

teinud, et kristlasi sunniti küladest lahkuma, omandit maha jätma ja Zakhosse põgenema, nii vältisid nood oma Elkisse ja Ghaznaki viidud sugulaste saatust. Oma külasse jäämisel oleks kristlased Jac'i sõnul „vaiksel tapetud”. Nuzuris käigu kahtluse alla panemisele reageerisid Laidoner ja tema kaaskondsed püstitõusmise ja äraminekuks.¹⁵³ Laidoneri Mosulist lahkumise puhul korraldatud dineel¹⁵⁴ üritas Puech komisjoni liikmeid veenda, et kõik Briti valitsuse poolt deportatsioonide ja türklaste agressiooniaktide kohta väidetud on vale. Ning avaldas mitmel korral kahtlust Nuzuri väisamise üle, kutsudes esile Jac'i teravmeelitemise: „Ma pean Mosulit meeldivaks kohaks, aga ennekõike jääb kahtlus, kas see on tõepoolest Mosul. Meil on selle kohta vaid Mr. Jardine'i sõna.”¹⁵⁵ Ka inglaste luure andmeil väljendas Prantsuse viitsekonsul¹⁵⁶ vestluses Laidoneriga märgatavalt türgimeelset hoiakut.¹⁵⁷ Ühele Briti ohvitserile teatas Puech, Dobbsi hinnangul eksitavalt, et Laidoneri arvates on lood deporteerituist suuresti liialdatud. Ülemkomissari meelest polnud komisjon mitte mingil juhul Puechi märkustest mõjutatud, pigem tema peale pahane.¹⁵⁸

Mis ajendas Prantsuse konsulit nii käituma? Britid oletasid alguses, et Puechi hoiak võib olla täielikult isiklik. Siiski pidasid nad võimalikuks, et konsul tegutseb vastavalt instruksioonidele ja prantslased teevad katset võita türklaste soosingut.¹⁵⁹ Hiljem on Puechi käitumist seostatud Iraagi türgimeelsete ringkondade mõjuga,

teda on nimetanud sidemeheks Mosuli hästi tuntud türgimeelse üliku Habib al Ubaidi ja türklaste vahel,¹⁶⁰ samuti meheks, kellel on türgimeelsed sõbrad.¹⁶¹ Viimasele väitele leiame kinnitust tähelepanekust, mille kohaselt külastas Prantsuse Mosuli viitsekonsulit 1925. aasta 26. novembri öhtul mitu türgimeelset.¹⁶² Iraagi ülemkomissari kohusetäitja Bourdillon nentis, et Puechi katsed komisjon eksiteele viia olid igasuguse mõjuta.¹⁶³

Niisiis avaldati Laidoneri komisjonile Prantsuse Mosuli konsuli Puechi poolt vähemalt kahel korral Türgi-meelse agiteerimisega survet. Samuti tegi konsul katse diskrediteerida Laidoneri inglaste silmis. Ent ühelgi tema üritusel ei olnud mõju. Siiski oleks vaja, esialgu Prantsuse allikategi põhjal, täiendavalt uurida, millest Iraagi türgimeelsed ja konsul omavahelisel kohtumisel rääkisid ning milliseid instruksioone sai konsul Prantsuse ametkondadelt? Ehk selgub neist allikaist koguni midagi Iraagi türgimeelsete ja türklaste sidemete kohta?

Kui reaalne oli sõjaline konflikt, millised olid poolte plaanid ja millist rolli etendas neis Laidoneri komisjon? Sõjaline konflikt oli kõige reaalsem pärast Haagi Kohtu otsuse avalikuks saamist 21. novembril 1925. Neli päeva hiljem toimus Türgi valitsuse, sõjaväejuhtide ja Türgi presidendi Mustafa Kemali¹⁶⁴ salajane ühisistung, millel arutati (sõjaväe ülemjuhataja) Fevzi¹⁶⁵ plaani vallutada Mosul äkkrünnakuga 48 tunni

¹⁵³ Gabriel *efendi* (komisjoni tõlgi) ettekanne kindral Laidoneri vestlusest Prantsuse konsuliga Mosulis Kaldea Patriiarhaadis 15.11.1925. PRO.FO371/10823-E7667/2/65, l. 29–30.

¹⁵⁴ Laidoner märgib 21.11.1925 naisele saadetud kirjas, et „täna korraldasid kohalikud võimud ja notaablid mulle lahkumise puhul teejoomise, lõunast ma keeldusin. Kuid ka teejoomine oli äärmiselt pidulik, usumatult.” Järelikult toimus dinee mainitud kuupäeval. I. Lään, T. Hiio. Ühtekuuluvuse teel, lk. 78.

¹⁵⁵ Bourdillon Ameryle 08.12.1925. PRO.FO371/10823-E8150/2/65, l. 84.

¹⁵⁶ Tõenäoliselt oli prantslane siiski konsul. Lisaks Dobbsile, tema kohusetäitjale Bourdillonile, tõlk Gabriel *efendi*’le tituleerib teda konsuliks ka Laidoner oma 16. novembriga 1925 dateeritud kirjas abikaasale. I. Lään ja T. Hiio. Ühtekuuluvuse teel, lk. 82.

¹⁵⁷ Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 10.12.1925. PRO.FO371/10833-E8049/126/65, l. 157.

¹⁵⁸ Dobbs Ameryle 18.11.1925. PRO.FO371/10822-E7172/2/65, l. 182.

¹⁵⁹ Dobbs Ameryle 18.11.1925. PRO.FO371/10822-E7172/2/65, l. 182.

¹⁶⁰ Bourdillon Ameryle 23.11.1925. PRO.FO371/10823-E7667/2/65, l. 28.

¹⁶¹ Bourdillon Ameryle 08.12.1925. PRO.FO371/10823-E8150/2/65, l. 85.

¹⁶² Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 10.12.1925. PRO.FO371/10833-E8049/126/65, l. 157.

¹⁶³ Bourdillon Ameryle 08.12.1925. PRO.FO371/10823-E8150/2/65, l. 84.

¹⁶⁴ 1934. aastast perekonnanimi Atatürk (1881–1938). Türgi president 1923–1938.

¹⁶⁵ A-st 1934 perekonnanimi Çakmak (1876–1950). Türgi armee peastaabi ülem 1921–1944.

jooksul. Plaani toetasid kõik sõjaväejuhid ja valitsuse liikmed peale pea- ja välisministri. Rünaku pooldajad väitsid, et Inglismaa ei hakka Mosuli pärast sõdima ja selle vallutamine ei kätke mingit ohtu – pärast Mosuli äravõtmist võib Inglismaaga läbi rääkida jõulisemalt positsioonilt. President lükkas viimasel hetkel peaminister İsmeti seisukohta pooldades plaani tagasi.¹⁶⁶ Olukord oli väga ärev juba oktoobri lõpul, sellest annavad tunnistust Türgi Iraagi piiri äärses väe kõrgemate ohvitseride sõjakad avaldused. Pashad Mursil ja Kadhim esinesid vastavalt Jazirahis ja Sharnakhis kõnega, milles teatasid, et türklased on otsustanud alustada Suurbritannia vastu sõda kohe, keeldudes ära ootamast Rahvasteliidu detsembris langetatavat otsust.¹⁶⁷ Suurbritannia välisministeeriumi memos hinnatakse Mosuli provintsi ja linna vallutamise katset meeletult ettevõtmiseks: tagalasse jäävad rahulolematud ja täielikult relvistamata kurdid, talve tulekuga raskeneb ründeväel ühenduse pidamine Türgis asuva baasiga, Smyrna (Izmir) ja teised Türgi sadamalinnad pole (Suurbritannia) Vahemere laevastiku ründe eest kaitstud. Seetõttu näis väga ebatõenäoline, et M. Kemal riskinuks.¹⁶⁸

Kas Suurbritannia oli valmis Mosulit kaitsma? Sõjalisi vastumeetmeid kavandati. 15. oktoobril 1925 toimunud istungil otsustas Imperiaalse Kaitse Komitee¹⁶⁹ muu hulgas, et Iraagis taandutakse ulatuslikke lahinguid pidamata; ohujõud korraldavad mõlemal pool piiri operatsioone Türgi vägede pealetungi pidurdamiseks; merejõud vallutavad, kui valitsus neile loa annab, Türgi saared (Gökçeada ja Bozcaada), ning liiguvad Dardanellide väina kaudu Marmara merre, kus valmistuvad blokeerima Istanbuli.¹⁷⁰

Milline roll oli Türgi rünaku korral

inglaste poolt ette nähtud Laidoneri komisjonile? Briti välisministeeriumi ametniku Randeli arvates võis Laidoneri missioon olla Türgi agressiivsete sammude Rahvasteliidu ette toomise seisukohast väga kasulik. Dobbsi kavatseti instrueerida, et kohe pärast Türgi ükskõik millise agressiooni toimumist oleks missioon sündmuskohal ja varustatud kõigi võimalike tõenditega nii kiiresti kui võimalik. Puhuks, kui missioon osutunuks selleks liiga väikeseks, et kriitilisel hetkel võiduks loota ühegi tema liikme kättesaadavusele, pani memorandumi autor ette paluda Rahvasteliidul seda tugevdada. Viimase stsenaariumi osas pidas Randel vajalikuks küsida nõu ka Sir H. Dobbsilt.¹⁷¹

Sõjalise konflikti puhkemine oli kõige aktuaalsem ajavahemikul 21.–25. novembrini 1925, Haagi Kohtu otsuse teatavakssaamisest M. Kemal Mosuli ründamist keelava otsuseni. Britid olid türklaste pealetungi võimalusega arvestanud juba oktoobri alguses. Nende maismaajõud pidid plaani kohaselt taganema tõsise lahinguta. Küll kavandati ründajaid ohjeldada õhulööride ning mereväe jõudemonstratsiooniga. Laidoneri missiooni liikmed plaaniti sõjategevuse alates suunata kohe sündmuspaigale, vajadusel kutsutuks Rahvasteliidust lisavaatleja(id).

Raporti osade ja nende kohta esitatud kriitiliste väidete analüüs

Kaebused

„Komisjoni poolt läbi viidud detailse uuringu tulemusel peaks piiriintsidendid, mõtlen ma, olema jagatud nelja klassi: 1) ühe osapoole kaebused, et teine pool on teda süüdistanud suguharujuhtide ja külavanemate abistami-

¹⁶⁶ İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 551–552.

¹⁶⁷ Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 29.10.1925. PRO.FO371/10833-E6914/126/65, l. 141.

¹⁶⁸ Osborne'i memo Sõjakabineti memo „Iraagi rinde olukorra hinnang“ kohta 08.10.1925. PRO.FO371/10826-E6122/32/65, l. 7.

¹⁶⁹ Ühendkuningriigi valitsust sõjalise strateegia osas nõustav kogu, tegutses Teisest Buuri sõjast (1899–1902) Teise maailmasõjani.

¹⁷⁰ İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 539.

¹⁷¹ Randeli memorandum 19.10.1925. PRO.FO371/10826-E6418/32/65, l. 126.

ses oma tsooni rahuliku elanikkonna vastaste rünnakute ja röövretkede organiseerimisel [– – –].”¹⁷²

Laidonerile adresseeritud Dobbsi kokkuvõtte ei sisalda ainsatki Suurbritannia/Türgi kaebust, milles protestitaks, et teine pool on teda süüdistanud suguharujuhtide ja külavanemate abistamises. Nimetatud allika mittesõjaväelaste piiriületustega seonduvad kaebused, mis sisalduvad alajaotustes „Suguharude rahutused Brüsseli liinist vahetult lõuna pool, mida on põhjustanud kas Türgi agendid või Türgi territooriumilt lähtunud rünnakud”, „Türgi väited *status quo* rikkumise kohta Briti või Iraagi valitsuse poolt”, on järgmised:

a) Briti

(1) Aprilli lõpus saabus Türgi 62. rügemendi peakorter ja osa rügemendist Hasan Faiqi juhtimisel Besbini. Vastavalt „tugevaile kaudtõendele” saanud Jamil *Agha* sellest ajast türklastelt Iraagi valitsuse vastu väljaastumiseks julgustust ja abi. 6. mail ületas Jamil piiri. Kuu aega ta ei tegutsenud. Siis teatati, et ta on saanud türklastelt Besbinis kaks laadungit laskemoona, samuti mitu vintpüssi Hasan Faiqilt, keda ta külastas Keroaris. 9. juunist 24. juulini järgnes Türgi territooriumilt Iraagi piirikordoneile 21 rünnakut;

(2) Haji Shab’ani (endine Iraagi türgimeelne, üleläänu) poja bande ületas piiri, võttis 9. augustil kinni posti viinud Iraagi politseiniku, tappis ühe mehe, sattus kokkupõrkesse politseiga;

(3) Doski hõimust röövsalk ületas umbes 10. oktoobril piiri ja röövis 70 lammast;

(4) kallaletungijate bande põhja poolt Brüsseli joont ründas 27. septembril kristlaste karavani, tulistades surnuks kolm inimest ja haavates tõsiselt neljandat. Ründajaid öeldi olevat Mushuli hõimust;

(5) „30. septembril tõrjusid Hauzizi küla elanikud tagasi röövsalga rünnaku”;

(6) „21. septembril röövis hulk rüüstajaid piirist põhja poolt Sinati põgenikelt 270 lammast.”

b) Türgi

(7) „2. augustil 1925 kaebas Türgi valitsus Briti *Chargé d’Affaire*’ile Konstantinoopolis, et *Saiyid* Abdullah on *Saiyid* Taha (Iraagi Rowandizi provintsi juht) ja hulga lõuna poolt pärinevate suguharude abil rünnanud Türgi vägesid Shamadinani piirkonnas. Pärast lüüasaamist varjusid need suguharud jälle Iraagi territooriumil”;

(8) „20. augustil 1925 protestis Türgi valitsus Liidule, et piirist lõunas formeeritakse vabatahtlike bandesid, tekitamaks rahutust Türgi territooriumil ja rüüstamaks seda. Bandesid julgustab aktiivne propaganda”;

(9) „28. augustil protestis Türgi valitsus Liidule, et umbes 500-inimeseline üksus oli 24. augustil 1925 ületanud Iraagi poolt Brüsseli piiri ja rünnanud Shapatanis üht Türgi (valve)posti. Hulk ründajaid kandis *khaki*¹⁷³ vormi ja nende liikumised näitasid, et üksus oli organiseeritud sõjaline jõud”;

(10) „Nestoriaanid, kes 1924. aastal sooritasid arvukalt kuritegusid türklaste vastu, said relvastust ja julgustust Iraagi ametivõimude poolt, ja nad kasutasid tollal eksisteerinud *status quo* liini kui baasi ja varjupaika (Türgi noot Rahvasteliidule 25. septembril 1925).”¹⁷⁴

Üks võimalus ülaltoodud kaebuste resümeeimiseks oluks rünnaku objekti järgi. Nii osutunuks, et rohkem kaevati ühe riigi mittesõjaväelaste rünnakute üle teise riigi rahulikule elanikkonnale (protestid nr. 2–6, 8), vähem regulaarüksustele (nr. 1, 7, 9). Teine võimalus oluks lähtuda rünnakute mahitausest. Vähe-malt neljas protestis antakse mõista, olgu konkreetselt (nr. 1: Hasan Faiq; nr 7: *seyyid* Taha), olgu umbmääraselt (nr. 8: „formeeritakse bandesid”; nr. 9: „organiseeritud sõjaline jõud”), et teisel pool Brüsseli liini tegeletakse piiriüleste rünnakute mahitamisega. Niisuguseid kaebusi, milles oleks samaaegselt protesteeritud rünnaku rahulike elanike vastasuse ja mahitause pärast, on vaid üks (nr. 8). Küll on vastaspoolt süüdistatud mahitamises mittesõjaväelaste kallaletungi korral sõjaväeüksusele (nr. 1, 9).

¹⁷² League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 3.

¹⁷³ Värvitoon heledast oliivipruunist mõõduka või heleda kollakaspruunini.

¹⁷⁴ Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

Kuivõrd Dobbsi kokkuvõttes puuduvad põhiraporti intsidentide liigituse esimeses jaotuses ära märgitud kaebused, saab järeldada, et neid kaebusi ei eksisteerinudki. Tegelikult pidanuks intsidentide esimese liigina esile tõstma kas kaebusi mittesõjaväelaste rünnakute üle teise riigi rahulikele elanikele või kaebusi rünnakute mahitavuse üle või mõlemaid. Ent mitte neid kahte kui ühe kaebuse osa (nagu on põhiraporti tsitaadis).

Suguharujuhtide ja külavanemate reidid

„Suguharud tülitsevad sageli ja ründavad mõnikord teineteist sama riigi territooriumil.”¹⁷⁵ – „Meie kaebus põhineb meie distsiplineeritud sõjaväekompanii ründamisel hästikorraldatud sõjaväelise üksusena tegutsenud rahvahulga poolt [– – –] Piirikompaniile suunatud rünnak ei oma seost suguharujuhtide alatiste vastuoludega, see ettevõtmine ja tegu on kavandamise ning organiseerimise tagajärg.”¹⁷⁶

Suguharude ründed sama riigi territooriumil ei ole piiriintsidendid. Türgi peaminister osutab, et nende kaebus on jäetud tähelepanuta. Millist kaebust ta silmas peab? Kallale tungide üle oma riigi väeüksusele, valvepostile protesteeris Türgi valitsus vastavalt 2. ja 28. augustil 1925 (kaebused nr. 7, 9). Õnneti väitel on ühisjooni – sõjaliselt välja õpetatud ründajad tungivad kallale Türgi piiriväelastele¹⁷⁷ – neist viimasega. Mis siis 24. augustil juhtus? Dobbsi kokkuvõtte järgi ei rünnanud Iraagi territooriumilt – ründajad olid Herki ja Gerdi suguharudesse kuuluvad Türgi subjektid, kes omasid suurt kogust Türgi *khaki*-vorme.¹⁷⁸ Kas ülemkomissar ajas Laidonerile puru silma? Selgub, et

mitte. 5. septembril asumaade riigisekretärile Amery'le lähetatud ettekandes teatab ülemkomissar Rowandizi piirkonda inspekteeriva Briti (Arbili) administratiivinspektori informatsiooni vahendades samuti, et Shapatani posti ründasid Türgi territooriumilt Harki ja Girdi suguharud, kellel on suur hulk Türgi *khaki*-vorme, mida ei saa kaugelt eristada Briti vormidest.¹⁷⁹ Luureraportis kirjutatakse, viitega Rawanduzist põhja jäävast piiritsoonist naasnud Arbili administratiivinspektori, et 300 Harki ja Girdi suguharudest *Saiyid* Abdullah pooldajat olid saavutanud augusti lõpu paiku Shamsdinani piirkonnas¹⁸⁰ türklaste üle purustava võidu. (Kurdide) jõud olid kogunenud Türgi territooriumil, ja mitte Iraagis, nagu türklased olid väitnud. Tõik, et mõni kurd oli olnud rõivastatud eelnevate rünnakute käigus Türgi sõduritelt röövitud vormi, andiski kahtlemata alust Türgi päritolu, pressis ilmunud lugudele, mille kohaselt ründasid suguharuliikmed Türgi valveposte, ning neid toetas Iraagi regulaarvägi. Võitluses tapeti kuusteist türklast, kaks kurdi.¹⁸¹ Järelikult ei kvalifitseeru Inönü väidetud piiririkumiseks: Türgi vägedele tungiti kallale Brüsseli joonest põhjas ja Türgi suguharude endi poolt. Kuna Laidoner sai selle teada Dobbsi kokkuvõttest, saanuks ta Türgi 28. augusti noodis rünnaku Iraagi poolelt lähtumise osas ümber lükata. Samas puuduvad põhiraporti kaebuste liigituse esimeses jaotuses mittesõjaväelaste sõjaväelastevastased ründed. Järelikult ei tahetud neile tähelepanu juhtida, uurimisest rääkimata. Rahvasteliidu nõukogu alamkomitee oli kindralile andnud vabaduse loobuda Brüsseli liinil kujunenud olukorra tõsinemise vältimiseks varasemate piiriintsidentide täiendavast uurimisest juhul, kui ta peab neid tähtsusetuteks.¹⁸² Suguharude rün-

¹⁷⁵ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 4.

¹⁷⁶ Õnneti vastus Abdülkadiiri küsimusele 12.12.1925. – Türk Parlamento Tarihi. TBMM-II. Dönem. 1923–1927. II. Cilt. K. Öztürk, lk. 268.

¹⁷⁷ 28. augusti noodis mainitud Shapatani asus Türgi-Iraagi piiril.

¹⁷⁸ Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

¹⁷⁹ Dobbs Amery'le 05.09.1925. PRO.FO371/10821-E5396/2/65, l. 221.

¹⁸⁰ Seal asus ka intsidenti toimumiskoht Shapatani.

¹⁸¹ Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 17.09.1925. PRO.FO371/10833-E5958/126/65, l. 101.

¹⁸² League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 3.

ded sõjaväelaste vastu olid ilmselt tähtsamad kui suguharude omavahelised ründed, mida põhiraportis analüüsiiti. Ilmselt jäeti esimesed intsidentide liigituses kajastamata ja uurimata seetõttu, et neid peeti piiriolukorda destabiliseerivaiks.

„Rünnakuid, mille on suguharujuhid ja külanemad ette võtnud ühelt poolt Brüsseli joont sellest teisel pool asuva riigi territooriumile, ei saa pidada erakordseiks [– – –] on loomulik taibata, et korrarikkumised on alati võimalikud kuni piiriküsimuse lõpliku otsustamise ja piiri märkimiseni maapinnale.”¹⁸³ – „Nii eitas komisjon juba ette Türgi protestide põhiväiteid, et Türgi territooriumile suunatud rünnakud korraldasid *Seyit* Taha moodustatud relvastatud jõugud ja inglaste juhitud relvastatud assüürlaste grupid.”¹⁸⁴

Kas piiri demarkeerimine hoidis edasised piiriintsidendid ära? Türgi ja Iraagi piir määrati lõplikult kindlaks 5. juunil 1926 sõlmitud Ankara lepinguga. See dokument nägi ette ka kahe komisjoni moodustamise – piirikomisjon pidi demarkeerima piiri, alaline piirikomisjon aga „hoidma piiril heanaaberlikke suhteid” ehk lahendama sõbralikult kõik piirilepingu täitmisega seonduvad ja muud, kohalike piiriametnike tasemel otsustamata jäänud küsimused.¹⁸⁵ Demarkatsioonitöid alustati 1927. aasta märtsi lõpul, nendega jõuti lõpule 9. septembril, vastav raport allkirjastati 23. septembril 1927.¹⁸⁶ Alaline piirikomisjon sai järgneval kuul, sedakorda Mosulis, kokku juba kolmandat korda. Selle Iraagi esindajate raportist ilmneb, et pärast Jaziras toimunud kokkusaamist (20.–23. aprillini 1927) oli alates maist kuni oktoobrini juhtunud 23 intsidenti, mille kohta Iraagi pool oli esitanud kaebuse ja mis olid jäänud lahendamata. Kolm hiliseimat intsidenti olid juhtunud 10. ja 13. septembril

ning 5. oktoobril. Viieteistkümnes intsidentis süüdistati hõimlasi, kuues Türgi sõjaväelasi, kahe puhul ei teatud süüdistatavat nimetada. Enamasti kaevati koduloomade varguste, rõõvide üle, harvem jäid omanikud ilma rahast, ehteist, toiduaineist jm., esines ka vägistamisi.¹⁸⁷ Türgi suguharude ja sõjaväelaste põhjustatud piiriintsidendeid ei juhtunud mitte ainult esimesel piiri demarkeerimise järgsel kuul, vaid ka 1928. aastal. Ajavahemikul aprillist septembrini 1928 lähtus Türgi poolt seitse rünnet, millest viis võtsid ette suguharud, kaks aga suguharud ja sõjaväelased. Põhiliselt langesid ka nüüd ründajate saagiks koduloomad.¹⁸⁸ Kui võtta kokku, siis oli Laidoneri komisjonil ühelt poolt õigus, ent teiselt poolt mitte. Suguharude ründed Türgi poolt kestsid tõepoolest kuni piiri demarkeerimiseni 1927. aasta septembris. Ent komisjon ei näinud ette, et need ründed jätkuvad ka edaspidi. Pärast piiri demarkeerimist esineb Türgi hõimude ründeid muidugi poole harvem: kui 1927. aasta maist oktoobrini oli neid viisteist, siis aasta hiljem, aprillist septembrini, kõigest seitse. Türgi sõjaväelaste rõõvrünnakute võimaliku jätkumise kohta ei oletata põhiraportis midagi, seepärast ei saa niisuguste rünnakute esinemist ei enne ega pärast piiri demarkeerimist komisjoni ettenägematuseks pidada.

Kaymazi kriitikast. Dobbsi kokkuvõtte järgi protestis Türgi *Seyyid* Taha ja nestoriaanide tegevuse üle vastavalt 2. augustil (intsident nr. 7) ja 25. septembril 1925 (nr. 10). Tegelikult vahendab Dobbs esimest protesti ebatäpselt, olgu siinkohal ära toodud tsitaat originaaldokumendist:

(11) „Samamoodi, sellesama *Seid* Taha ja tema venna Mouslihi abil ja julgustusel, Sourtchi hõimu Hailani haru, Gueutcheri, Herki, Balkinli, Dalik Harzourki hõimu jt.

¹⁸³ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 4.

¹⁸⁴ İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 547.

¹⁸⁵ Treaty between the United Kingdom and Iraq and Turkey Regarding the Settlement of the Frontier between Turkey and Iraq, together with Notes exchanged, Angora, June 5, 1926, lk. 4, 8. PRO.FO371/12256-E2103/84/65, l. 113.

¹⁸⁶ Commission de Delimitation de la Frontiere Turco-Irakienne. Protocole Final. Bagdad, 1927, lk. 4. PRO.FO371/12258-E5250/84/65, l.150.

¹⁸⁷ Türgi-Iraagi valitsuste piirikomisjoni Iraagi valitsuse delegaatide ühisraport delegatsioonide 3. kohtumisest 21.–25. oktoobrini 1927 Mosulis. PRO.FO371/13031-E632/112/65, l. 151, 161–162.

¹⁸⁸ Dobbs Ameryle 26.10.1928. PRO.FO371/13032-E5399/112/65, l. 26.

osavõtul, kõik nad on pärit *status quo* liinist lõuna poolt [– –] on eelpool nimetatud *Cheih* Abdullah rünnanud meie vägesid Chemdinani regioonis...”¹⁸⁹

Märkame, et lisaks Tahale ja hulgale lõunapoolsetele suguharudele abistas Abdullahi ka Muslih. Seoses Türgi 2. augusti protestiga teavitab Dobbs Laidoneri, et *Saiyid* Abdullah oli saatnud oma perekonna sugulase *Saiyid* Taha juurde. Ärasaadetud olid kahjutud ning õnnetus seisis naised ja lapsed, kellele ei saanud külalislahkust keelata. Iraagi territooriumilt võisid Abdullahiga ühineda vähesed Herki hõimu nomaadid, ent mitte paiksed suguharud, nende *Shaikh*’e hoidis Iraagi valitsus tagasi. Järgnevalt varjus Abdullah Iraagis, seal eemaldatud ta piirist niisugusele kaugusele, kust tal ei olnud oma türklastevastast tegevust võimalik jätkata.¹⁹⁰ Ülemkomissari sekretariaadi 9. juuli luureettekandes on kirjas, et pärast oma isa Abdul Qadiri hukkamist (türklaste poolt) ründas tema noorem poeg *Shaikh* Abdullah koos Taha venna, Neris resideeriva *Shaikh* Muslihi jõududega Türgi valveposte Nerist vahetult põhjas, Shapatanis ja Nushehris (tegelikult jääb vähemalt Shapatan Nerist lõunasse), 150 Türgi sõdurit võetud vangi ja viidud Rawanduzi.¹⁹¹ Kronoloogiliselt järgmisest luureraportist tuleb välja, et Abdullahi võitlus türklastega Neri piirkonnas leidis aset juuni lõpu poole.¹⁹² Seega olid juuni lõpul Türgi vägede ründajad Abdullahi ja Muslihi jõud, Iraagi nomaadid, ent mitte Taha jõud. Analooiliselt 28. augusti noodile jäi ka see noot põhiraportis vähimagi tähelepanuta ilmselt kartusest piirisituatsiooni destabiliseerida.

Nestoriaanide intsident leidis ülemkomissari seletusel aset üle aasta tagasi – see kulmineerunud Türgi regulaarvägede ja neid toetanud suguharujõudude tungimisega Iraaki, juhtunud uurinud Brüsselis liidu nõukogu, määratlenud ajutise piirijoone, sellega kaasnenu Türgi vägede tagasitõmbamine; Türgi

väited olevat alusetud ja ei mõjutavat mingil juhul *status quo*’d, mis pandi paika Brüsseli piiriga.¹⁹³

Mida on sellest intsidendist veel teada? Kaymazi järgi röövisid nestoriaanid 7. augustil 1924 Hakkari kuberner. Pärast seda esitas peastaap valitsusele nestoriaanidevastase operatsiooni plaani ning sai sellele heakskiidu. (Peastaabi ülema) Fevzi meelest tuli enne Mosuliga seotud läbirääkimiste algust Rahvasteliidu nõukogus kehtestada absoluutne sõjaline kontroll *de facto* piirist Türgi pool. Operatsiooni plaan nägi ette Briti poolele jääva Revandizi taasvallutamist, ühenduse taasloomist Iraanist inglastega sõdimist jätkava *Şeyh* Mahmudiga. Türgi üksuste pealetung ida pool Hazili jõe kestis 11.–28. septembrini 1924. Enne operatsiooni peatamist oli Fevzi 21. septembril nõudnud Suurbritanniale ultimaatumi esitamist (Türgi vägede vastaste) õhurünnakute katkestamise asjus, õhurünnakute jätkumisel ei saavat Türgi enam *de facto* piiri aktsepteerida. Kuna aga 20. septembril olid Genfis alanud läbirääkimised Mosuli üle, ei võtnud valitsus Fevzit kuulda. Operatsiooniga kehtestas Türgi kontrolli oma piiresse jääva ala üle, ajades välja assüürlased. Viis kuni kaheksa tuhat assüürlast põgenes inglaste poolele. Revandiz jäi vallutamata.¹⁹⁴ Kui resümeeerida, siis J. Laidoneri jaoks oli juhtunu aegunud, kuna oli aset leidnud veel enne Brüsseli liini kehtestamist. Järelikult pole üllatav, et nimetatud noodile ei pöörata põhiraportis mingit tähelepanu. Nestoriaanide rünnakuist ei saanud Laidoner Dobbsi kokkuvõttest teada midagi. Niisiis süüdistab Türgi autor kindralit alusetult. Kui miski Kaymazi vastuväidete puhul veel mõistmatuks jääb, siis eeskätt nende suur erinevus Türgi 2. ja 28. augusti noodide väiteist. Autor, kes ei olnud ülemkomissari kokkuvõttest teadlik – oma teoses ei ole ta viidanud ühelegi Rahvasteliidu arhiivi dokumendile –, võis oma kriitikas läh-

¹⁸⁹ Nousret Hoare’ile 02.08.1925. PRO.FO371/10821-E4713/2/65, l. 144–145.

¹⁹⁰ Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

¹⁹¹ Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 09.07.1925. PRO.FO371/10833-E4813/126/65, l. 76.

¹⁹² Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 23.07.1925. PRO.FO371/10833-E4646/126/65, l. 72.

¹⁹³ Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

¹⁹⁴ I. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 400–403.

tuda ka mõnest selles kokkuvõttes mitte mainitud noodist. Näiteks võisid *seyyid* Taha jõugud tuleneda Türgi 29. mai,¹⁹⁵ nestoriaanide rünnakud aga 13. mai noodist.¹⁹⁶ Laidoneri missiooni jaoks nimetatud kaht kaebust loomulikult ei eksisteerinud.

Põhiraporti oletus, mille kohaselt lakka-
vad piiririkkumised piiri mahamärkimisega, ei osutunud õigeks: vahejuhtumeid, ehkki tunduvalt harvem, tuli ette veel rohkem kui aasta pärast riigipiiri demarkeerimist. Dobbsi kokkuvõttest ei ole aru saada, nagu rünnaks Taha jõugud, nestoriaanid Türgi ala, järelikult on Kaymazi vastavad etteheited Laidonerile alusetud.

Kindlate (Iraagi) külade okupeerimine Türgi militaarpostide ja patrullide poolt

„Briti valitsus mainib oma protestides¹⁹⁷ külasid Sinat, Dershish, Nuzur, Sul, Rusi, Hurki ja Arush, ja rõhutab eriti Nuzuri küla okupeerimist [– – –] Nuzuri küla on [Geraumsi, Khaburi jõe] ühinemiskohast lõuna pool (raportööri

sulgudes hinnangul umbes 8 km), kusjuures kaartidel on teda näidatud põhjapoolsena.”¹⁹⁸ – „Loen ette ühe teise lõigu (İsmeti tsiteering on esitatud parlamendi istungi protokollis sulgudes kujul: „İnglismaa protestis on teemaks, et oleme rünnanud Nevzuri jt. piirist lõunas paiknevaid külasid.”) [– – –] Nendest küladest on minu mäletamist mööda näiteks Nevzuri küla kirjutatud piiri näitavast joonest põhja [– – –] Kindral, viinud piirkonnas läbi uuri-
muse, väljendab mõtet, et tegelikult ei peaks see küla olema lõuna pool.”¹⁹⁹

Kõigepealt olgu ära õiendatud: põhira-
portis pole mööndust, et Nuzur ei võiks olla märgitud Brüsseli liinist lõuna poole.

Wirséni komisjoni raporti kaardil asetseb Nuzuri küla Brüsseli liinist põhjas.²⁰⁰ Rahvasteliidu nõukogu sai raporti 16. juulil 1925.²⁰¹ Nüüd oli nõukogu inglastest liik-
meil, peamiselt muidugi L. Ameryl, võimalik seda analüüsida ja kujundada oma seisukoht. Ülemkomissar Dobbs teatab 20. augustiga 1925 dateeritud ettekandes asumaade riigi-
sekretärile Ameryle: „Kaardil J 38 N²⁰² on

¹⁹⁵ Selles noodis kaevatakse, et eelmisel aastal Hakkari *vilayer*’ist välja tõrjutud nestoriaanid ja lõuna poolt (Brüsseli joont) pärinevad nestoriaanid olevat hiljuti koondunud Ravanduzi piirkonda *Sheik* Taha juhtimise alla. See grupp valmistanud ette plaani Türgi piiri ületamise kohta Tayari Tekhoubi, Selmasi piirkonnas. Türgi missioon Londonis Briti välisministeeriumile 29.05.1925. PRO.FO371/10821-E3197/2/65, l. 52.

¹⁹⁶ 13. mail 1925 kinnitas Türgi pool, et ööl vastu 3. aprilli ületasid kümme nestoriaani piiri ja ründasid Lisani küla ümbruses Achita regioonis kuut türklast, kellest kaks said surma ja üks haavata. Türgi välisministeeriumi Konstantinoopoli esindus Briti saadikule Konstantinoopolis 13.05.1925. PRO.FO371/10821-E3006/2/65, l. 42. Briti pool lubas juhtunu kohta Iraagi ametivõimudelt järele uurida. Briti saatkond Konstantinoopolis Türgi välisministeeriumi delegaadile Konstantinoopolis Nusret Bey’le 15.05.1925. PRO.FO371/10821-E3006/2/65, l. 44. Luureraportist selgub, et Ashita-Lisani orus siiski toimus kokkupõrge, ehkki assüürlaste ja kurdide vahel, viimased olid nimetatud piirkonda põgenenud möödunud aastal (Brüsseli joonest lõunas asuvast) Barwari Balast. Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 30.04.1925. PRO.FO371/10833-E3111/126/65, l. 46.

¹⁹⁷ Briti valitsus avaldas Dobbsi kokkuvõtte kaudu protesti Ardebili, Arushi, Chemaru, Dershishi, Haurizi, Hurki ja Arushi, Nuzuri (tuuakse ära ka küla teine kirjakuju – Nazdur), Ora Baidu, Rusi, Sinati, Suli, Zibarati ja Zaidawa külaga seonduvate Türgi (maa)vägede piiriintsidentide üle. Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888. Neist seitsmele Laidoner viitaski.

¹⁹⁸ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 4.

¹⁹⁹ İsmeti vastus Abdülkadiri küsimusele 12.12.1925. – Türk Parlamento Tarihi. TBMM-II. Dönem. 1923–1927. II. Cilt. K. Öztürk, lk. 269.

²⁰⁰ League of Nations. Question of the Frontier Between Turkey and Iraq. Kaart: Northern Frontier Region of Iraq. LNA Secretariat R607/11/45571/25888.

²⁰¹ İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 455.

²⁰² Kaardil J 38 N, samuti kaartidel J 38 M ja J 38 O põhineb Rahvasteliidu nõukogu 1925. aasta 16. detsembri istungil vastu võetud resolutsiooni Iraagi-Türgi piiri kirjeldav osa. Kaardid kujutavad vastavalt Amadia, Jesireh-ibn-Omari, Diza-Gawari piirkonda. Kõik need kaardid on osa Briti staabi kaardist mõõtkavas 1:250 000. League of Nations Official Journal, 7th year, No. 2, February 1926, lk. 192. Oma 20. augusti ettekande lisast visandkaardil nr. 23 esitab Dobbs Nuzuri, Rusi, Suli küla asupaiga osas kaardi J 38–N parandused, täiendused. Dobbs Ameryle 20.08.1925. PRO.FO371/10822-E5437/2/65, l. 12. Järelikult oli kaart J 38 N Rahvasteliidu nõukogu otsuseni brittide täiendatav, mitte lõpliku kujuga kaart.

Nuzuri näidatud Brüsseli liinist põhjas, palju miile oma õigest asupaigast, mis on leida lisas nr. 24, Mr. Jardini poolt 1921. aastal koostatud visandkaardil. Vitstest punutud sild Nuzuri juures on hästi teada tunnusjoon, ja selle paiknemine tublisti allpool Geramuse ja Khaburi jõe ühinemiskohta on põhjalikult kindlaks tehtud. See on sellepärast selgelt Iraagi pool Brüsseli joont [– – –].”²⁰³ 3. septembril 1925 ütles Amery Rahvasteliidu nõukogu istungil, et Nuzur ja Sul asuvad Brüsseli liinist lõunas. Nõukogule esitatud kaardil olevat Nuzuri asukohta näidatud ebakorrektselt, justkui asuks see Brüsseli liinist põhjas. Seejärel mainis Briti esindaja, et tal on kaasas visandkaart, millel on „Ülem-Khaburi basseini kõikide tähtsate kohtade õiged positsioonid”.²⁰⁴ Laidonerile määratud Dobbsi kokkuvõtte kaardil on kõnealune küla kirjutatud kujul Nežur, see asub Brüsseli joonest lõunas. Türgi vägede piiriületuste kontekstis nimetatakse aga seda Nuzuriks või Nazduriks, viimane kirjakuju on ära toodud sulgudes.²⁰⁵ Raportöörist kindral ja Jardine käisid viimase kinnitusel Nuzuris ka isiklikult.²⁰⁶

5. juunil 1926 Ankaras sõlmitud Suurbritannia-Türgi-Iraagi piirilepingu kaardil on Nuzur märgitud samasse kohta kui Wirséni komisjoni kaardilgi.²⁰⁷ Kellel on siis õigus? Selguse toovad piiri demarkeerinud komisjoni töökaardid, ühel neist on märgitud nii Nuzur kui Nuzdur, esimene Türgi, teine Iraagi külana²⁰⁸; viimane asub ligikaudu Dobbsi kaardi Nežuri asupaigas. Ka ülemkomissarile määratud luureraportis tehakse neil

kahel külal vahet: 3. juunil võidelnud Sadiq Bero ja türklased Nuzuris, umbes 8 km Brüsseli joonest põhja pool²⁰⁹; Bakar Sidqi, Türgi komandör Mergas, vastas Mosuli administratiivinspektori kirjale seoses Türgi okupatsiooniga Suli ja Nazuri külas.²¹⁰ Laidoner eksis seetõttu, et pidas brittide eksiarmuse mõjul Nuzduri Nuzuriks. Jardine’i, Dobbsi eksiarmuse kujunes sellest, et lähtuti Jardine’i 1921. aasta kaardist, seetõttu teavitati 20. augustil 1925 Ameryd Nuzuri asukohast valesti. Peaminister İsmeti seisukoht, mille kohaselt Nevzur asub Brüsseli joonest põhja pool, on õige; vale on aga arusaam, nagu arvanuks ka komisjon samamoodi.

„... kui Türgi ametivõimud hoiduvad edaspidi sellesse piirkonda sõjalisi valveposte ja patrulle saatmast, võib piiririkkumiste küsimust vaadelda peaaegu kui lahendatud.”²¹¹

Pärast Laidoneri Iraagist lahkumist täheleandati Türgi vahiposti lõuna pool Brüsseli joont veel ühel korral: 1926. aasta aprillis rajasid türklased selle Nuzuri. Hiljem aeti nende garnison Lasgin *Agha* järgijate poolt kas minema või tapeti.²¹²

Türgi patrullide saatmist Iraaki tuli ette korduvalt: 14. ja 22. jaanuaril ning 21. ja 25. veebruaril 1926 patrulliti Sulis, Nuzduris²¹³, Sinati okupeeris aga 9.–11. augustini 1926 17-meheline väesalk.²¹⁴ Viimase intsidendi järel oli Briti välisasjade riigisekretär Chamberlain arvamusel, et Nuzuri, Sinati ja Suli hõivamine Iraagi vägede poolt oleks ebasoovitav, kuna võib kaasa tuua kokkupõrke Türgi vägedega; pealegi ei andvat see eelist, sest piiri demar-

²⁰³ Dobbs Ameryle 20.08.1925. PRO.FO371/10822-E5437/2/65, l. 8–9, 12.

²⁰⁴ League of Nations Official Journal, 6th year, No. 9, September 1925, lk. 1307–1308.

²⁰⁵ Dobbs Laidonerile 24.10.1925. Kaart: Military Posts Understood to Be Occupied by the Turks. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

²⁰⁶ Jardine Dobbsile 14.11.1925. PRO.FO371/10822-E7504/2/65, l. 217

²⁰⁷ Treaty between the United Kingdom and Iraq and Turkey. Kaart: Northern Frontier Region of Iraq. PRO.FO371/12256-E2103/84/65, l. 113A.

²⁰⁸ Randel Piirikomisjoni Suurbritannia-Iraagi esindajate järeleandmistest selle Türgi esindajatele 24.06.1927, lisatud kaart. PRO.FO371/12257-E2748/84/65, l. 195.

²⁰⁹ Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 11.06.1925. PRO.FO371/10833-E4018/126/65, l. 59.

²¹⁰ Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 17.09.1925. PRO.FO371/10833-E5958/126/65, l. 101.

²¹¹ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 5.

²¹² Shuckburgh Oliphantile 23.06.1926. Jardine’i ettekanne kurdide ülestõusust Midiati, Nisibini piirkonnas. PRO.FO371/11471-E3910/228/65, l. 93.

²¹³ Jaci, Markuse raport Rahvasteliidule Türgi ja Iraagi piiri kohta 12.04.1926. PRO.FO371/11471-E2499/228/65, l. 3.

²¹⁴ Dobbs Ameryle 13., 18.08.1926. PRO.FO371/11471-E4845/228/65, l. 114, 116.

katsioonikomisjoni šveitslasest presidendi²¹⁵ otsustavat häält ei mõjutavat mitte see, kelle valduses need külad parasjagu on, vaid see, kas nad asuvad Brüsseli liinist põhjas või lõunas.²¹⁶ Kokkuvõttes pidas Laidoneri oletus enam paika vahipostide, vähem patrullide osas, viimaste saatmine lõpetati alles enam kui kaks kuud pärast Ankara lepingu allkirjastamist.

Briti lennuvæe lennud üle liini

„Kuna mul ei ole olnud võimalik Türgi tsoonis uurimust läbi viia, ei ole ma suuteline seoses Briti lennukite lendudega üle Brüsseli liini formaalset arvamust avaldama [– –] Järelikult jääb veel võimalus, et türklased arvavad, et külad, mida on mainitud §2, paiknevad Brüsseli liinist põhja pool [– –] tegelikult on need külad liinist lõuna pool ja Briti lennukid on lennanud neist sageli üle.”²¹⁷ – „Kaebasime näiteks 19. septembril (tegelikult 17. augustil²¹⁸) – ütlesime, et inglased on lennukeil tulnud Mirgeni... Meie rääkisime Mirge külast. Mitte Nevzuri külast ja sellest ja tollest. Kusjuures raportis oletatakse, et me oleme viidanud lennukitele, mis on lennanud üle külade, mida mainitakse inglaste protestis. Ent oletus ei vasta tõele.”²¹⁹

Püüdes mõista Laidoneri komisjoni ja Türgi peaministri seisukohti, peame kõigepealt selgusele jõudma, millised olid Türgi kaebused Briti lennukite piiririkumiste osas. Dobbsi kokkuvõttes sisaldub neid kaks:

(12) „26. mail 1925 protesteeris Türgi valitsus Briti saadikule Konstantinoopolis, et Briti aeroplaanid on mitu korda ületanud Brüsseli piiri, eriti aeroplaanid, mis on lennanud 27. aprillil üle Alosha.”;

(13) „Sarnane protest adresseeriti Türgi valitsuse poolt Liidule 20 (?)–8-25 (17. augustil), põhjendusega, et neli Briti lennukit olid ületanud 11. augustil 1925 Brüsseli piiri ja lennanud üle Merga.”

Intsidendi nr. 12 seletuseks kirjutab ülemkomissar vaid, et alates 3. oktoobrist 1924 ei ole ükski Briti lennuk Brüsseli piiri ületanud. Intsidendi nr. 13 eitus on üksikasjalikum: ainus lend, mis 11. augustil toimunud, kulgenud kolm või neli miili piirist lõuna poolt, üle Zabi jõest läänes asuvate Iraagi valvepostide, tegemist olevat igapäevase lennuga. 7. augustil lennanud kaks lennukit piirile lähemal, piki Geramuse jõe Iraagi-poolset osa, piiri polevat ületatud.²²⁰ Viimase seletuse oli Suurbritannia juba edastanud ka Türgile.²²¹ Tõdedes, et võimatuse tõttu uurida Türgi tsoonis ei saada Briti lennukite piiririkumiste osas seisukohta võtta, põhjendab Laidoner ühtlasi Merga juhtumi uurimata jätmist. Järelikult on Türgi peaministri vastav etteheide ebaõige. Teisal käsitletakse Türgi maavägede ajutise piiri rikkumisi (Arushi, Dershishi, Hurki ja Arushi, Nuzuri, Rusi, Sinati intsident) lennurikkumiste kontekstis. See mõjub Türgi peaministrile eksitavalt, põhjustades väärarvamuste, nagu oleks komisjon oletanud, et türklased palusid uurida nimetatud küladega seotud lennurikkumisi. Komisjoni positsioon oluks ühemõttelisem, kui maavägede intsidendid ei oleks üldse teemaks olnud.

Kristlaste deporteerimine

„...deportatsioonid olid deportatsioonid *en masse* [– – –]”²²²; „Deporteeritud külade koguelanikkond oli umbes 8000 katoliku kal-

²¹⁵ President oli M. Baeschlin, Zürichi Föderaalse Polütehnilise Geodeesia ja Topograafia Kooli professor. Commission de Delimitation de la Frontiere Turco-Irakienne. Protocole Final, lk. 1. PRO.FO371/12258-E5250/84/65, l. 148.

²¹⁶ Spring-Rice asumaade alamriigisekretärile 21.08.1926. PRO.FO371/11471-E4845/228/65, l. 119–120.

²¹⁷ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 5.

²¹⁸ Férid Chamberlainile 17.08.1925 LNA Secretariat R608/11/46110/25888.

²¹⁹ Ismeti vastus Abdülkadiri küsimusele 12.12.1925. – Türk Parlamento Tarihi. TBMM-II. Dönem. 1923–1927. II. Cilt. K. Öztürk, lk. 269.

²²⁰ Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

²²¹ Oliphant Féridile 05.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46110/25888.

²²² League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 6.

dealas [– – –]²²³; „Kui ma võtan kristlaste sunnitud migreerumise küsimuse kokku, siis koosnes see järgmisest: nestoriaanid, kelle kohta Rahvasteliidu raportis öeldakse, et neid relvastasid inglased, ja kes korraldasid oma riigi, kodumaa vastu ebaausaid operatsioone, läksid 1924. aastal kohtuliku jälitamise ajal gruppide kaupa lõunasse.”²²⁴

Kõikide põgenike ütlused olnud „absoluut-ses vastavuses”.²²⁵ Kahjuks ei ole neist ühtki ära toodud. Küll aimub deportatsiooni ulatus põgenike ütlustel põhinevatest üldistustest:

a) Deportatsiooni meetod

(14) „Septembri alguses ümbritsesid sõdurid külad ja pärast kõikide elanike ülesrivistamist kuulutas Türgi ohvitser järgmist [– – –] Kohe, kui see avaldus oli tehtud, moodustati marsikolonnid ning saadeti need otsekohe teele”;

b) Alto, 30 maja ja 10 perekonda

(15) „Selle küla elanikud viidi Begauda suunas”;

c) Baijo, 200 maja

(16) „Deportatsioon ei alanud enne kui kuus päeva pärast küla okupeerimist [– – –]”;

d) Billo, 70 maja

(17) „Seejärel rivistati elanikud kolonni, Türgi sõduritega mõlemal küljel. Sama päeva õhtul jõudis see kolonn Ekruri”;

e) Merga, 200 maja

(18) „Septembri alguses piirasid 500 sõdurit küla ümber [– – –] Deportatsioon algas viivitamatult.”²²⁶

Toetudes tsiteeringuile, võime järeldada, et Alto, Baijo, Billo, Merga külast, kogusuurusega 500 maja, küüditati ära kõik elanikud. 23. novembriga 1925 dateeritud lisaaruandes hinnatakse Iraagi kahes pagulaslaagris viibinute arvu suuremaks kui 3000. 1. novembril 1925 oli see number olnud

2800. Septembrideportatsiooni kontekstis räägivad raportöörid viimatinimetatud kuupäeva seisuga 348-st Baijo, umbes 220-st Billo küla elanikust Zakho laagris ja 970-st Merga elanikust Bersivi laagris.²²⁷ Seega oli 1. novembril 1925 kahes laagris „ligikaudu” 1538 septembrideportatsiooni ohvrit. Arvestades, et „massilisus” tähendab vaid, et miski hõlmab suuri (inim) hulki,²²⁸ on Laidoneri järeldus massideportatsioonist õigustatud: deporteeritute suur arv tuleb ilmsiks nii Iraagi põgenikelaagreis hoitute ütlustest kui ka põgenike arvust.

Mida saame 1925. aasta septembris läbi viidud deportatsiooni ulatusest teada teiselt uurijatelt ja muudest allikatest? Gracey andmeil oli Bersivi laagris põgenikke Baijo, Billo, Luwalliki, Merga ja Ziyara külast. Zakho laagri põgenike päritolukülasid allikas ei nimetata. Autor toob ära viie inimese tunnistused, neist kolme puhul on nimetatud või tuvastatav ka tunnistanu koduküla:

a) Baiju

(19) „Kui nad olid meid kõiki kokku kogunud, ajasid nad meid Tanin Madraishi ja Mergasse” (politseiohvitser);

b) Nerga

(20) „9. septembril 1925 ajasid Türgi võimud meid kõiki kokku [– – –] Varsti pärast seda sunniti meid marssima hakkama” (tunnistaja nimetamata);

c) Küla nimetamata

(21) „10. septembril viisid nad meid T’sse [– – –]” („Avoub Mansoor, ühe teise küla²²⁹ vanem”).²³⁰

Märkame, et ühest küljest ei ütle Gracey midagi Alto külast deporteerimise kohta, teisest küljest aga teatab põgenikest ka kahest külast, mida lisaaruandes ei mainita. Kolme

²²³ League of Nations. Turco-Irak Frontier, lk 2.

²²⁴ İsmeti vastus Abdülkadiri küsimusele 12.12.1925. – Türk Parlamento Tarihi. TBMM-II. Dönem. 1923–1927. II. Cilt. K. Öztürk, lk. 271.

²²⁵ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 5.

²²⁶ League of Nations. Turco-Irak Frontier, lk. 3, 5–7.

²²⁷ League of Nations. Turco-Irak Frontier, lk. 2, 6–8.

²²⁸ Eesti keele seletav sõnaraamat III. Tallinn, 2009, lk. 357.

²²⁹ Sarnase nimega mees, Ayoub Mansur, Billo küla vanem, oli ka Donohoe tunnistajate hulgas. The Unspeakable Turk Again PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 166–167. Suure tõenäosusega oli „üks teine küla” Billo.

²³⁰ Friends of Armenia. Report on Turkish Deportation of Christians from Mosul in the Iraq Area... PRO. FO371/11470-E1274/228/65, l. 143.

tunnistaja sõnul deporteeriti nende külast kõik külaelanikud.

Donohoe järgi olid Zakho laagrisse jõudnud Türgi põgenikud Baijo, Billo, Kowaliki, Sinati (viimasest külast põgenenu, preester Matti Jakob saabus laagrisse pärast Türgi sõdurite augustis toimunud rüüsteretki, tema ei olnud septembrideportatsiooni ohver) ja Zeyarati külast, Bersevi laagrisse aga Merga külast. Nende seisukohad deporteeritute hulga kohta olid järgmised:

a) Baijo

(22) „Inimesed koguti kokku ja saadeti külaavanema majja. Järgmisel hommikul asus hulk teele” (Poles Sahda, preester);

(23) „Sõdurid ümbritsesid ühel öösel küla. Nad eraldasid naised teistest külaelanikest [– – –] Hiljem, öösel, kõva valve all, viidi kogu hulk, umbes 500 inimest, türklaste poolt minema” (Chatoun Murquis);

b) Billo

(24) „Möödunud septembris väisas hulk Türgi sõdureid teist korda Billo küla ja arreteeris 230 inimest – mehed, naised, lapsed – ja sundis neid marssima itta, Keroari ja Baijo suunas [– – –]” (Gawarkis Ibrihim, preester);

(25) „22. septembri öösel piiras suur hulk sama rügemendi sõdureid küla sisse, öeldes: „Me deporteerime teid, kuna te olete sõjatsoonis.” [– – –] Järgmisel päeval [– – –] hakkas hulk tugeva eskordi saatel minema Keroari.” (Ayoub Mansur, külaavanem);

(26) „Ta võeti kinni ja teda sunniti liikuma hakkama koos teiste deporteeritutega.” (M. Donohoe Warda Hunna kohta);

(27) „Mind deporteeriti koos ülejäänud külaelanikega.” (Mikhail Poles);

c) Merga

(28) „Siis sunniti meid kõiki hakkama marsima põhja, Alkai suunas.” (Baliosse Jaouilla, külaavanem);

d) Kowalik

(29) „Kallaletungijad võtsid kinni kõik mehed ja naised ning jagasid nad kahte ossa. Ühed saadeti loodesse Keroari poole, teised põhja

Baijo poole.” (Hurmiz Daod, külaavanem);

e) Zeyarat

(30) „20. septembril rüüstasid türklased Zeyarati küla teist korda. On kolm teed, mis viivad külasse, ja Türgi sõdurid katsusid neid sulgeda, aga 200 külaelanikku põgenes peateele. Muudest võeti 40 kinni, kaasa arvatud 12 naist. Sõbraliku Goyani suguharu moslemite [– – –] vahendusel organiseerisin ma vangide väljalunastamist[– – –], kes siis lasid oma vangid, välja arvatud naised, vabaks. Naised on ikka nende käes. Nende saatus on teadmata.” (Hurmiz Quaro)²³¹

Ka neist tunnistustest nähtub, et Iraagi laagris oli põgenikke mitte neljast külast, nagu väitis Laidoner, vaid viiest külast, ning Alto elanikke nende hulgas ei olnud. Ehkki M. Donohoe ei tähelda põgenikke Altost, on alust arvata, et deporteeriti ka sealt: autori sõnul ründas Türgi armee 62. rügemendi 1. pataljon „Mergat, Baijot, Billot, Kuwaliki, Altot jt. külasid” – seejärel alanudki armetute kristlaste Kolgata tee.²³² Kuus tunnistajat, kaks Baijo (Poles Sahda, Chatoun Murquis), kaks Billo (Ayoub Mansur, Mikhail Poles), üks Merga (Baliosse Jaouilla) ja üks Kowaliki külast (Hurmiz Daod), kinnitavad, et neilt küüditati kõik külaelanikud, lisaks ilmneb sama autori märkusest Billo küla elaniku Warda Hunna kohta. Tunnistajate andmeil oli ainuüksi Baijost ja Billost ära viiduid umbes 730.

Ajalehe The Times korrespondendi 29. oktoobriga 1925 dateeritud artikli kohaselt olid Bersivi laagrisse jõudnud küüditatud Deirshishi, Merga Zairi ja Merga Zori külast, Zakho laagrisse aga Baijo, Billo, Kuwaliki ja Sinati külast ning Ser-e-Aurahi kloostrist. Baijo, Billo, Merga Zairi, Merga Zori, Muwaliki ja Ser-e-Aurahi deporteeritud viidud Elkisse. Nuzurist, Shuwaitist, Sulist ära viidute asukoht polnud teada. Põhjapoolsed külad Baz Alto, Haws Mair, Shi olevat tiheda valve all, türklased polevat oma algset kavatsust need deporteerida ellu viinud.²³³

²³¹ The Unspeakable Turk Again, London. PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 165–171.

²³² The Unspeakable Turk Again, PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 165.

²³³ Turks and Mosul Frontier. Deportation of Christians. Starving Refugees. – The Times, nr. 44 106, 30.10.1925.

Amery vahendas 19. oktoobril 1925 Rahvasteliidu nõukogule päev varem talle *Sir Henry Dobbsi* poolt saadetud telegrammi, mis sisaldas löike Briti administratiivinspektori poolt Zakhos läbi viidud põgenike küsitlusest põhinevast raportist. Selle kohaselt piirasid türklased 7. septembri hommikul sisse üksteist Goyani kristlaste küla ja deporteerisid nende elanikud. 10. septembril jõudnud Zakhosse umbes 45 inimest Billost ja 78 Serorahist, kokku olnud Zakhosse saabunud üle 400 inimese. Ühe teise raporti järgi oli deporteeritud kokku 8000 ja 12 külast: Mergast, Baijost, Billost, Kuwalist, Ziyarast (sulgudes – ser a Aurahist), Havsist, Merist, Shrist, Bazianist, Altost, Harbolist ja Segirist. Lõuna poolt Brüsseli joont deporteeritud Nuzuri, Suli kristlased.²³⁴

Dobbsi kokkuvõttes öeldakse, et türklased ümbritsesid 8. septembril 1925 11 küla ning küüditasid nende elanikud Elkisse. Paljud külad asunud Briti valitsuse poolt nõutud piirkonnas, mõni Brüsseli joonest lõunas. Türklased tahtnud deporteerida veelgi põhjapoolsemaid Goyani piirkonna külasid ja piiranudki need sisse, kuid Briti delegatsiooni poolt Genfis esitatud protesti tulemusena annulleerinud selle käsu. Türgi vägede piiririkkumiste osas on kirjas, et Nuzuri ja Suli kristlased viisid türklased ära deportatsioonide ajal.²³⁵

Vähemalt kahe allika põhjal deporteeriti septembris Türgis Alto, Baijo, Billo, Kowaliki, Merga ja Zeyarati (viimane samastub inglase 19. septembri noodid põhjal otsustades ser a Aurahi/Ser-e-Aurahi/Serorahi kloostri) külast, Iraagis Nuzduri, Suli külast; oli Iraagi laagreis eluase deporteerituil Baijo, Billo, Kowaliki, Merga ja Zeyarati külast. Vaid ühest allikast lähtudes ehk enamast kinnitust vajavalt andmeil deporteeriti septembris Türgis Bazianist, Harbolist, Hawsist, Merist, Segirist ja Shist; Iraagis Dersishist; plaaniti deportatsiooni Alto, Baziani, Haws, Meri ja Shi külast; Iraagi põgenikelaagris viibisid

deporteeritud Alto külast. Laidoneri komisjoni lisaraportiga seondult: miks ei kinnita Alto külast deporteeritute viibimist Iraagi laagreis muud allikad?; miks ei maini lisaraporti autorid, erinevalt teistest allikatest, laagriasukate hulgas Kowaliki, Zeyarati elanikke?

Laidoneri komisjoni formuleering „deporteeritud külade koguelanikkond oli umbes 8000 katoliku kaldealast” tähendab – lähtudes eelpool analüüsitud lisaraporti tsitaatidest, mille kohaselt küüditati küladest kõik elanikud –, et deporteeritud arvati ühtekokku olnud umbes 8000. Ülal toodi välja, et 8000 deporteeritust räägiti juba brittide 19. septembri noodis. Kas komisjoni väide nii suure deporteeritute hulga kohta läheb kokku lisaraportis esitatud andmetega deporteeritute kohta, keda kas viidi deportatsiooni sihtpunkti või kellel õnnestus põgeneda Iraaki? Iraagi ametivõimudelt kogutud informatsiooni järgi asus Elki piirkonnas 2000 deporteeritud.²³⁶ Eespool mainiti, et 23. novembri seisuga oli Iraagi kahes laagris rohkem kui 3000 inimest. Ühelt poolt on juba selge, et küüditatud ei saanud olla 8000. Teisest küljest vajab selgust, millal saabusid laagreisse need põgenikud, kes ei olnud septembrideportatsiooni ohvrid. Täiendavat informatsiooni pakub Iraagi ülemkomissari 2. oktoobril 1925 kirjutatud ettekanne. Selle kohaselt oli Zakhos abi saamiseks registreeritud 1600 kristlast, kes olid elanud Brüsseli liinist vahetult lõuna poolt Shernakini ulatuval alal Zakho piiskopi vaimuliku jurisdiktsiooni all (Goyani piirkonnas) ning olid enne ametlikku deportatsioonikäsku oma küladest välja aetud. Alates deportatsioonikäsust oli registreeritud 900 põgenenut, nende arvu oletati suurenevat iga päev ja jõudvat lühikese aja pärast vähemalt 1500-ni. Lisaks oli teadmata hulk põgenenuid erinevates kristlaste ja muslimite külates ja laagrites. Vande all antud ja usaldusväärseks peetud kirjalikud tunnistused viitasid, et tegelikult deporteeriti 2000 inimest, kellest 1500 jõudis Elkisse.²³⁷

²³⁴ Amery Drummondile 19.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46529/25888.

²³⁵ Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

²³⁶ League of Nations. Turco-Irak Frontier, lk. 2.

²³⁷ Dobbs Ameryle 02.10.1925. PRO.FO371/10822-E6083/2/65, l. 128.

Dobbsi ettekande valguses jäeldub, et üle 3000 kristlase hulka, keda lisaraporti autorid arvasid laagreis olevat, kuulusid tõenäoliselt a) need 1600 kristlast, kes olid Zakhosse jõudnud enne septembrideportatsiooni; b) põgenenud deporteeritud; c) pärast deportatsiooni põgenenud mittedeporteeritud kaldealased. Hinnang, et küüditati vaid 2000 inimest, on omakorda väga tagasihoidlik. Donohoe väidab 3. veebruaril 1926 lähetatud telegrammis Briti ja Iraagi ametnike hinnangule tuginedes, et Goyani piirkonnast oli küüditatud 5000 kaldealast, kellest vähemalt 2000 olid põgenenud Iraaki, 3000 viidud Elkisse, lisaks hoitavat 3000 ikka veel vangis oma küla-des.²³⁸ Laidoneri komisjoni oletust umbes 8000 deporteeritu kohta ei kinnita ligikaudseltki septembrideportatsiooni ohvrite hulk deportatsiooni sihtkohas Elki piirkonnas ega Iraagi Bersivi ja Zakho põgenikelaagreis. Dobbsi seletus vaid 2000 deporteeritu kohta on nõrk seetõttu, et siis pidanuks Donohoe missiooni ajaks juba kõik deporteeritud olema Iraaki põgenenud; ometi oli neid toonasel hinnangul Elkis veel 3000. Donohoe nimetatud numbrid ei pruugi samuti õiged olla, ent nende kahtluse alla panekuks on vaja täiendavaid andmeid. Deporteeritute tegeliku hulga väljaselgitamine seisab, kuivõrd see on üldse võimalik, veel ees. Selleks oleks vaja uurida eeskätt Türgi arhiivide asjakohaseid dokumente.

Ismeti kirjeldatud 1924. aasta sündmused ei haaku Laidoneri missiooni aegse olukorraga. Kui Suurbritannia teatas 15. septembril 1925 Rahvasteliidule esmakordselt Goyani kristlaste küüditamisest ja põgenike Iraaki saabumisest,²³⁹ vastas Türgi omapoolse noodiga, milles selgitati, et assüürlased lahkusid piirkonnast Pärsiasse pärast Vene vägede

taandumisele järgnenud Türgi jõudude rünnakuid juba Esimese maailmasõja ajal; mõned neist nestoriaanidest pöördunud hiljem oma kodudesse tagasi, ent jätanud need jälle maha pärast intsidente, mis juhtunud 1924. aasta suvel ja sügisel; seetõttu olevat nende deporteerimisega haakuvat väidet võimatu mõista.²⁴⁰ Päev hiljem korraldi Rahvasteliidule üle, et igasugused kristlaste deportatsiooni alased väited on alusetud.²⁴¹ Suurbritannia pidas 17. septembril 1925 esitatud noodis nestoriaanide või assüürlastega assotsieeruvatele dokumentidele viitamist kohatuks, nimetatute elukoht olevat Zabi jõe ülemjooksu orus ja mujal Amadia ja Urumia vahelistes rajoonides, neil polevat mingit seost Goyani piirkonnaga, seal elavad kristlased kuuluvat kõik kaldea kiriku alla.²⁴² Suurbritannia vaadet toetavad ka teised allikad: Gracey arvates olid küüditatud kristlased kaldealased, assüürlased-kaldealased,²⁴³ Donohoe järgi kaldealased.²⁴⁴

Gracey ja Donohoe telegrammides viidatud tunnistajate ütluste põhjal leidis tõendamist põhiraporti väide, et 1925. aasta septembris leidis aset massideportatsioon. Ent sama raporti väidet deporteeritud külade 8000-lisest elanikkonnast Iraagi põgenikelaagreis ja Türgis deportatsiooni sihtpunktis viibinud ohvrite arv ei kinnita. Tõenäolisem on Donohoe vahendatud hinnang, et küüditatud oli 5000. Ortega-Nunezi, Markuse, Charrère'i seisukohta, mille kohaselt olid deporteeritud kaldealased, tuleb pidada õigeaks. Ismeti vastuväited ei ole asjakohased, kuna need põhinevad nestoriaanidega juhtunu analüüsil.

„Kõnealused kristlased ei ole reeglina olnud kurdide poolt väärkoheldud. Mõnel juhul viimased isegi julgustasid ja kaitsesid deporteeritud nende põgenemisel Iraaki.”²⁴⁵

²³⁸ The Unspeakable Turk Again PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 171.

²³⁹ Amery Drummondile 15.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46386/25888.

²⁴⁰ Rüştü Drummondile 16.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46396/25888.

²⁴¹ Rüştü Drummondile 17.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46447/25888.

²⁴² Amery Drummondile 17.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46490/25888.

²⁴³ Friends of Armenia. Report on Turkish Deportation of Christians from Mosul in the Iraq Area PRO.FO371/11470-E1274/228/65, l. 140, 143.

²⁴⁴ The Unspeakable Turk Again PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 171.

²⁴⁵ League of Nations. Turco-Irak Frontier, lk. 4.

– „Piirkonnas elavate kurdide ja kristlaste vahel pikki aastaid valitsenud vaen on ajalooline tõde. Kavatsust, mis peitub selle Laidoneri vale taga, võib seletada kaalutlusega luua regionaalsete elementide vahel, keda mõeldakse kasutada türklaste vastu, tulevikku silmas pidades omamoodi sild, täites armeenlaste lavalt tagasitõmbumisega tekkinud tühiku kurdidega.”²⁴⁶

Analüüsides kurdide ja kaldealaste läbiisaamist 1925. aasta septembrideportatsioonis kannatanute ütluste põhjal, tõdeme, et nood ei räägi üldjuhul mitte kurdidest, vaid (Goyani) muslimitest. Samas on vähemalt mainitud kontekstis alust tõmmata nende kahe nimetuse vahele sisuliselt võrdlusmärk. Esiteks seetõttu, et türklasi (sõjaväelasi, administratiivjuhte), keda võinuks samuti muslimeiks pidada, on alati nimetatud etnonüümiga. Teiseks jäävad deporteeritud külad, deportatsiooni sihtpunkt, kristlaste põgenemisteed alale, mis ulatub lõunapõhja suunal Türgi-Iraagi piirist Jerevani laiuskraadini Türgis, kurdi elanikkonna osakaal on seal (veel praegu) 75–100%.²⁴⁷

Kurdide heast suhtumisest kristlastesse deportatsiooni ajal leiame kinnitust Donohoe telegrammidest. Küsitletu Murra Hanna sõnul polnud muslimid nõustunud türklaste pakkumisega osta naisi – mõni andnud siis, kui sõdurid ei vaadanud, leiba.²⁴⁸ Seevastu Gracey ja Isa Bedari raportid annavad tunnistust, et kurdid olid deportatsiooni ajal türklaste poolel. Nii tõdeb Gracey tunnistaja, „ühe küla ametiisik”, et muhameedlased ja türklased ostsid küüditatavaid naisi. Lisaks andnud türklased autori kinnitusel deporteeritud Elki piirkonnas, nad eelnevalt üle lugedes, kurdidele üle. See olevat Türgile veel üks võimalus end Euroopa silmis puhtaks pesta, väites, et „kui need inimesed surevad,

[siis] põhjusega, mida sa kurdidelt ikka loota võid[– –]”²⁴⁹. Ühe Isa Bedari kirjas viidatud põgeniku väljendusel oli „inimturul aset leidnud stseenidest võimatu jutustada”. Siiski kirjeldab seesama põgenik detailideni, kuidas üks ema sunniti leppima ilmajäämisega enda lapsest; samavõrd kohutav olnud ka kellegi mehe lahutamine oma kurdile müüdnud naisest. Teise põgenenu meenutusel olid fanaatilised külaelanikud neilt tükikese leiva palujad enamikel juhtudel hirmu või isegi solvangu ja hoopidega eemale tõrjunud.²⁵⁰ Arvestades, et ühe tunnistaja sõnul suhtusid kurdid deporteeritavasse hästi, kolme sõnul aga halvasti, peame pidama kurdide suhtumist konvoeeritavasse pigem halvaks. Seda saab seletada kartusega Türgi sõjaväelaste ees.

Kristlaste põgenemise ajal oli kurdide suhtumine neisse valdavalt hea: põgenejail seoti lahti käed, neile anti süüa, peavarju, aidati jõuda üle piiri, vahendati vangistatute väljaostmist, keelduti teoks tegemast türklaste käsku tappa põgenevad kristlased. Kokku kinnitab viis tunnistajat (Ayoub Mansur, Warda Hunna, Mikhail Poles, Maraim Quargis, Murra Hanna), et muslimid osutasid neile põgenemise ajal abi. Vaid ühe tunnistaja (Hurmiz Giryou) ütlustest järeldeb, et küladest kardeti küsida abi.²⁵¹ Muidugi viitab viimane tõik mitte kurdidepoolsele kristlaste väärkohtlemisele, vaid kristlase enese kartusele.

Otsustades Donohoe, Gracey ja Isa Bedari kirjutiste järgi oli muslimeist külaelanike ehk Goyani kurdide suhtumine konvoeeritavatesse kristlastesse pigem halb, põgenevatesse aga hea. Järelikult näib lisaaruande formuleering „reeglina kurdid ei väärkohelnud kristlasi” iseloomustavat vaid kurdide suhtumist Iraaki pagevatesse kristlastesse. Ning vastupidi, Kaymazi väide kurdide ja kristlaste aja-

²⁴⁶ İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 549.

²⁴⁷ Kaart nr. 2 kurdide osakaalu kohta Türgis, Iraanis, Iraagis. D. McDowall. A Modern History of the Kurds.

²⁴⁸ The Unspeakable Turk Again. PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 171.

²⁴⁹ Friends of Armenia. Report on Turkish Deportation of Christians from Mosul in the Iraq Area... PRO.FO371/11470-E1274/228/65, l. 143–144.

²⁵⁰ Kaldea preestri Isa Paul Bedari raport hiljutisest assüürlaste-kaldealaste deporteerimisest türklaste poolt Zakho piirkonnas. 20.11.1925. LNA Secretariat R609/11/47909/25888.

²⁵¹ The Unspeakable Turk Again... PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 167–169, 171.

loolisest vaenust ei leia kurdide põgenevate kristlastega ümberkäimise näitel tõendust. Kristlaste deporteerimise ajal on kurdid küll nende suhtes pigem väärkohtlevad, vaenulikud – mis räägiks justkui vastu Laidoneri seisukohale ja Kaymazi oma kasuks –, ent seda saab seletada kurdide hirmuga Türgi sõjaväelaste ees. Kui kahe rahva suhted oluaks tõesti halvad, poleks kurdid põgenevaid kristlasi aidanud.

„Vastavalt erinevaist allikaist saadud informatsioonile said kurdide juhid natuke enne deportatsioone Türgi ametiisikutelt käsu tappa kõik oma külade kristlased [– – –] Neist ühe ettepanekul otsustati, et seda käsku ei täideta [– – –] Selle keeldumise tõttu lastud kuuldavasti mitu kurdi juhti türklaste poolt maha.”²⁵² – „Pole selge, kelle poolt ja kuidas raportid komisjonini toimetati. Igal juhul peavad need olema Dobbsi poolt Laidonerile antud valeteadmised.”²⁵³

Lisaraporti väidet kinnitab üks Donohoe kurdi hõimupealikust vestluskaaslane. Et türklased käskisid kurdide juhtidel vahetult enne deportatsiooni oma külade kristlased tappa; et *Agha*’d arutasid ja keeldusid: kristlaste tapmine oluaks neile „majanduslikult hävitav” (kristlased olid nende tööjõud). Pärast seda sattusid *Agha*’d türklaste raevu alla, neid kütiti kui metsloomi, tapeti hulganisti, jäeti ilma maast ja muust omandist.²⁵⁴ Dobbsi kokkuvõttes ei mainita türklaste poolt kurdidele antud kristlaste surmamise käsku ning sellele järgnenut sõnagagi. Küll on selles teemaks türklaste usaldamatus kurdiliidrite suhtes.²⁵⁵ Järelikult ei ole Kaymazil õigus.

„... need deportatsioonid jätkuvad ikka

veel, kuna, nagu ma olen juba maininud, põgenike Iraaki saabumisi leiab aset iga päev.”²⁵⁶

Põgenikke saabus Iraaki tõesti nii Laidoneri missiooni ajal kui pool aastat hiljemgi. Nii raporteerib Jardine, et teel Nuzuri ja sealt tagasi oli iga teine inimene, keda nad Laidoneriga kohtasid, Elkist pagenu.²⁵⁷ Ka Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi novembri lõpu luureraportis märgitakse, et kaldea põgenikke oli tol hetkel 3000, ent neid saabus iga päev juurde.²⁵⁸ Donohoe teavitab 3. veebruaril 1926 lähetatud telegrammis hinnanguliselt 200 inimese põgenemisest Elkist.²⁵⁹ Jac ja Markus informeerivad enam kui kaks kuud hiljem, et Goyani kristlased saabuval jätkuvalt Elkist väikeste gruppidega või üksikult Iraaki, enamikel juhtudel on nad isikud, kes on säilitanud suhted eelmisel aastal Iraaki tulnud, hetkel Zakho ja Bersivi koonduslaagris hoitavate põgenikega.²⁶⁰ Siiski ei tähendanud põgenike saabumine Iraaki Laidoneri missiooni ajal deportatsioonide jätkumist. Välisasjade riigisekretäri jaoks parlamendiküsitluse tarbeks ette valmistatud Dashwoodi, Osborne’i, Oliphanti ja Tyrelli poolt 19. ja 20. veebruaril 1926 aktsepteeritud vastuseprojektist selgub, et pärast Laidoneri komisjoni raportite dateerimiskuupäeva polnud saadud ametlikke tõendeid ühestki uuest kristlaste deporteerimisest ühest piirkonnast teise; 22. veebruaril 1926 esitaski parlamendisaadik Mr Scrymgeour välisasjade riigisekretärile küsimuse, kas temani on jõudnud teated Briti mandaatala põhjapiiril Türgi rügementide poolt kristlaste kallal toime pandud metsikustest, ning sai vastuse järgneval päeval.²⁶¹

²⁵² League of Nations. Turco-Irak Frontier, lk. 5.

²⁵³ İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 549.

²⁵⁴ The Unspeakable Turk Again. PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 174,

²⁵⁵ 20. septembril 1925 viidud peamised Goyani *Agha*’d ja külavanemad Bait al Shababi, kus neid sunnitud alla kirjutama avaldusele, mille kohaselt olid kristlased lahkunud endi küladest „omal ekslikul tahtel” ning mitte türklaste tegevuse tulemusel. Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

²⁵⁶ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 6.

²⁵⁷ Jardine Dobbsile 14.11.1925. PRO.FO371/10822-E7504/2/65, l. 218.

²⁵⁸ Iraagi Ülemkomissari Sekretariaadi luureraport 26.11.1925. PRO.FO371/10833-E7606/126/65, l. 152A.

²⁵⁹ The Unspeakable Turk Again PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 171.

²⁶⁰ Jaci, Markuse raport Rahvasteliidule olukorra kohta Türgi-Iraagi piiril 12.04.1926. PRO.FO371/11471-E2499/228/65, l. 3.

²⁶¹ Chamberlaini vastus Scrymgeouri küsimusele 23.02.1926. PRO.FO371/11470-E1305/228/65, l. 148.

Vastuseprojektis ei kajastu Iraagi ülemkomissarilt Dobbsilt 20. veebruaril asumaade riigisekretärile edastatud info, mille kohaselt olid türklased ligikaudu 15. veebruaril konvoeerinud juba varem deporteeritud Elkist Hillali, sealt edasi kavatseti nad viia Jezirati.²⁶² Üks deportatsioon toimus ka kuu hiljem: Türgis Jabal Toris lahvatanud kurdide ülestõusu ajal hõivasid suured Türgi jõud Azekhi ja saatsid sealt paljud kristlased valve all Jazirehi.²⁶³

Seega ei vastanud Laidoneri järelalus, et deportatsioonid ikka veel jätkuvad, tõele: novembrikuus Iraaki saabunud põgenikud olid 1925. aasta septembrideportatsiooni ohvrid, kes olid pagenud oma kinnihoidmiskohast Elkist.

Kokkuvõte

Artikli peamine eesmärk oli hinnata Johan Laidoneri komisjoni raportite väidete senist kriitikat, samuti põhi- ja lisaraporti mõningaid veel käsitlemata väiteid ja oletusi. Lisaks on kokku võetud missiooni aruannete retseptisioon, esitatud uusi vaatenurki kindrali Iraagi tegemistele.

Kriitikast olid vaatluse all Türgi peaministri İsmeti ja uurija İhsan Kaymazi etteheited. Valdavalt ei olnud oponentidel õigus. Siiski osutus İsmeti puhul tõele vastavaks sedastus Nevzuri (Nuzuri) küla asumisest Brüsseli liinist põhja pool. Kaymazi puhul leidis mõõndusega kinnitust väide kurdide ja kristlaste vaenust – kurdid vaenasid kristlasi vaid deportatsiooni ajal, Türgi sõjaväelaste kohalolul, põgenevatesse kristlastesse suhtusid nad hästi.

Põhi- ja lisaaruande seni mitte käsitletud väidete ja oletuste analüüsil tuli ilmsiks, et a) mainitud dokumendi intsidentide liigitus ei ole esimese kaebusteklassi osas õige; b) oletus intsidentide jätkumisest piiri demarkeerimiseni osutus ühest küljest õigeks, sest intsidente tuli tööpoolest ette nimetatud sündmuseni; ent ka valeks, kuna intsidente

esines, ehkki harvem, ka pärast piiri demarkeerimist; c) oletus piiririkumiste lahendatusest eeldusel, et Türgi pool lõpetab vahipostide sisseseadmise ning patrullide saatmise, sai vahipostide osas tõeks varem, patrullide osas hiljem; d) Iraagi laagrisse jõudnud küüditamise ohvrid olid komisjoni väidetuga võrreldes pärit rohkematest ja osaliselt erinevatest küladest; e) väide deportatsioonide jätkumisest ei olnud õige.

Rahvasteliidu, Suurbritannia võimukandjad olid missiooni aruannetest valdavalt kas positiivsel või väga positiivsel arvamusel. Türgi peaminister pidas põhiraportit poliitiliselt motiveerituks, välisminister aga Türgile vastuvõetamatuks. Välismaised mitte-Türgi uurijad tõstavad ühise positiivse joonena esile raportite detailsust ja mõju Rahvasteliidu nõukogu otsusele. Kriitika ilmneb Martin Donohoe lähenemisest, tema sõnul sisaldas raport vähe olemuslikke detaile. Türgi autorite jaoks on raport negatiivne, Ankara, Türgi vastane, kavandatud mõjutama Rahvasteliidu nõukogu kristlastest liikmeid – nende otsust ta kujundanudki. Tähelepanu väärib korduv oletus: kui Laidoner saanuks uurida Brüsseli liinist põhjas, olnuks sellel Türgile soodus efekt esmalt raportile, seejärel juba Rahvasteliidu nõukogu otsusele. Eesti autorite valdaval hinnangul on raport Suurbritannia meelne.

Rahvasteliidu raportööri Iraagi tegevusega seondult on kindlaks tehtud, et a) piirikülade külastas Laidoner 8. novembril 1925 Challeki, 9. novembril Nuzduri, Rusit (tõenäoliselt tänapäeva Rūsit), Beguat; b) Iraagi ülemkomissar Dobbs bluffis, väites kirjast Laidonerile, et Euroopa kristlikelt kogukondadelt abi küsimist mitte võimaldava raporti korral jäävad põgenikud Iraagi valitsuse toetuse lõppedes hätta; c) Prantsuse Mosuli konsul Puech avaldas missiooni liikmeile vähemalt kahel korral Türgi-meelsete seisukohtadega survet; d) Suurbritannia, Iraagi ja Türgi sõjalise konflikti puhkemise oht oli kõige suurem Laidoneri Iraagis kohal-

²⁶² Dobbs Ameryle 20.02.1926. PRO.FO371/11470-E1284/228/65, l. 146.

²⁶³ Dobbs Ameryle 23.03.1926. PRO.FO371/11470-E2011/228/65, l. 234.

olul 21.–25. novembrini 1925. Sõjategevuse korral pidanuks Laidoner võimalikult kiiresti sündmuskohale sõitma. Kui komisjoni liikmed poleks olnud kriitilisel hetkel kättesaadavad, palunuks britid Rahvasteliidul komisjoni koosseisu suurendada.

Märkus

Artikli I osa alguses toodi ära kasutatud allikais esinevad varieeruva kirja- ja isikunimedega tiitli- ja hõimunimetused ning isiku- ja kohanimed. Sedastati ka, et viitamisväliselt kirjutatakse artiklis tiitli- ja hõimunimetusi väikese algustähega. Ent märgistamata oli jäänud tiitli- ja hõimunimetuste ning isiku- ja kohanimede artiklis primaarsena ehk viitamisväliselt tarvitatav kirjakuju. Primaarsete tiitlinimetustena esinevad artiklis *Seyyid*, *Şayh*; hõimunimetustena Herki, Girdi; isikunimedena Ayoub Mansur, Charrère, Jac, Muslih, Mürsel Bakü, Ortega-Nunez, Rüştü, Undén; hõimunimedena Elki, Baijo, Bazian, Begua, Bersivi, Billo, Challek, Haws, Geraums, Dershish, Kowalik, Merga, Mer, Mosul, Nu3dur, Nuzur, Rowandiz, Rûsi, Shi, Shamsdinan, Shwet, Zakho, Zeyarat.

Tanno Tõlgar

(1971)

Lõpetanud eesti keele ja kirjanduse õpetajana TPÜ (1996), omandanud sealsamas väitekirjaga „Eesti ja türgi keele indikatiivi ajavormide pea- ja kõrvaltähendused“ eesti keele alal MA kraadi (2006). Töötanud alates 2001. aastast TPÜ filoloogiateaduskonna idamaade filoloogia õppetooli assistendina ning TLÜ Eesti Humanitaarinstituudi Lähis-Ida ja Aasia kultuuriloo õppetooli lektorina. Uurinud Türgi Vabadussõja kajastamist Eesti ajalehtedes. Praeguseks uurimisteemaks Eesti Vabariigi suhted Türgi Vabariigiga 1920-ndatel aastatel.